

Konkurencja w sektorze bankowym w Rosji¹

Adam Baszyński^a

Streszczenie. W Rosji istnieje prawie pół tysiąca banków, ale czy oznacza to, że sektor bankowy jest w tym kraju konkurencyjny? Celem badania jest ustalenie stopnia konkurencji w sektorze bankowym w Rosji w kontekście podjętych reform zmierzających do wzmocnienia kapitałowego i ograniczenia liczebności banków. Analizę obejmującą lata 2010–2015 oparto na sprawozdaniach finansowych banków (bilansach oraz rachunkach zysków i strat) zaczerpniętych z BankScope. Zbadano wskaźniki koncentracji i obliczono niestrukturalne miary konkurencji oraz porównano konkurencję na rynku usług bankowych w Rosji z gospodarkami wschodzącymi o podobnej wielkości: Brazylią, Indiami i Chinami. Zastosowane niestrukturalne miary konkurencji (statystyka H , indeks Lerner'a czy wskaźnik Boone'a) pokazują, że konkurencję na rynku usług bankowych w Rosji można określić mianem monopolistycznej. Struktury rynku usług bankowych w pozostałych krajach również odpowiadają konkurencji monopolistycznej, przy czym są bardziej konkurencyjne niż w Rosji.

Słowa kluczowe: konkurencja bankowa, struktura rynku, Rosja

Competition in the banking sector in Russia

Abstract. The Russian banking sector is composed of almost 500 banks, but does it mean it is competitive? The aim of the study is to determine the scale of competition in the Russian banking sector in the light of the undertaken reforms, whose goal has been to reinforce banks' and to limit their number. The analysis covering the period 2010–2015 was based on the financial statements of banks (balance sheets and profit and loss accounts) drawn from BankScope. The author examined the indicators of concentration and computed non-structural measures of competition, then comparing the scale of competition on the Russian banking services market with three emerging economies of a similar size: Brazil, India and China. The applied unstructured measures of competition (H statistics, Lerner index and Boone index) yielded results indicating that the type of competition on the Russian market of banking services could be defined as monopolistic. The structures of the market for banking services of the three other examined countries also correspond to the model of monopolistic competition, but nevertheless they allow more competition than the Russian one.

Keywords: bank competition, market structure, Russia

JEL: G21, L11

¹ Artykuł powstał w ramach stażu naukowego sfinansowanego w wyniku konkursu ze środków statutowych Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Autor pragnie podziękować prof. G. F. Romashkinie i prof. V. A. Davydenko za cenne uwagi zgłoszone we wrześniu 2018 r. do pierwotnej wersji tekstu podczas jego prezentacji na seminarium naukowym Applied Studies of Society and Economics in Poland na Państwowym Uniwersytecie w Tiumeniu (Rosja).

^a Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Prawa i Administracji.

Sektor finansowy w Rosji zdominowany jest przez sektor bankowy, który składa się z 484 banków². To duża liczba, zarówno w ujęciu bezwzględnym, jak i w porównaniu do liczby instytucji bankowych gospodarek wschodzących o podobnej wielkości, takich jak Brazylia (163), Indie (169) i Chiny (379)³. Rosyjskie władze nadzorcze w latach 2009–2018 zwiększyły minimalne wymogi kapitałowe, w wyniku czego znacznie zmniejszyła się liczba banków prowadzących działalność operacyjną.

Konkurencja w sektorze bankowym jest w literaturze przedmiotu oceniana niejednoznacznie. W niektórych publikacjach stawia się tezę, że brak konkurencji na rynku usług bankowych niesie ze sobą negatywne konsekwencje. W szczególności dowiedziono, że brak konkurencji międzybankowej może prowadzić do wyższych cen usług finansowych oraz do ograniczonego dostępu do finansowania działalności przedsiębiorstw, zwłaszcza małych (zob. m.in. Beck, Demirgüç-Kunt i Honohan, 2009; Cetorelli i Strahan, 2006). Ponadto brak konkurencji może skutkować opóźnionym wchodzeniem na rynek i wolniejszym rozwojem młodych przedsiębiorstw oraz opóźnionym wyjściem z rynku starszych przedsiębiorstw (Cetorelli, 2003). Liczne pozycje literatury przedmiotu dostarczają jednak dowodów na zagrożenia płynące z deregulacji rynków i konkurencji, zwłaszcza w zakresie stabilności sektora bankowego (Reinhart i Rogoff, 2008, s. 6).

Nowe argumenty wskazują, że brak konkurencji może prowadzić do niestabilności, szczególnie jeśli niektóre banki stają się zbyt duże, by upaść (zob. m.in. Beck, Demirgüç-Kunt i Levine, 2006; Carletti i Hartmann, 2003; Koskela i Stenbacka, 2000; Schaeck i Čihák, 2008). Szerzej na temat struktury konkurencyjnej rynku usług bankowych z punktu widzenia triady efektywność rynkowa – stabilność sektora – dostępność usług pisze Baszyński (2014, s. 90 i n.), wskazując na złożoność i wielopłaszczyznowość problemu oraz brak jednoznacznej interpretacji wpływu konkurencji na funkcjonowanie rynku usług bankowych.

Celem badania jest ustalenie stopnia konkurencji w sektorze bankowym Rosji w kontekście podjętych reform zmierzających do wzmocnienia kapitałowego i ograniczenia liczebności banków. Stopień konkurencji badano w ramach kilku podejść. Po pierwsze, analizie poddano różne miary koncentracji rynku usług bankowych. Po drugie ponieważ skoncentrowane sektory bankowe mogą być konkurencyjne tak długo, jak są kontestowalne, czyli sporne bądź potencjalnie konkurencyjne (np. estoński system bankowy przedstawiony przez Baszyńskiego, 2014, s. 212 i 220) – analizie poddano regulacje i praktyki nadzorcze wpływające na łatwość wejścia do sektora bankowego i wyjścia z niego, aby ocenić stopień potencjalnej konkurencji. Po trzecie, jako alternatywne niestrukturalne miary konkurencji zastosowano statystykę H Panzara i Rosse'a, indeks

² Stan na koniec 2018 r. (<http://www.cbr.ru/Eng/statistics/>).

³ Stan na koniec 2009 r. (Anzoategui, Martinez Peria i Melecky, 2010, s. 2).

Lernera i wskaźnik Boone'a. Obliczono je na podstawie sprawozdań finansowych banków (bilansów oraz rachunków zysków i strat) zaczerpniętych z BankScope za lata 2010–2015⁴. Porównano konkurencję w Rosji z konkurencją w gospodarkach wschodzących o podobnej wielkości (Brazylia, Indiach i Chinach⁵), wykorzystując analogiczne dane z BankScope dla tego samego okresu.

Temat konkurencji warto podjąć również dlatego, że jest to kwestia fundamentalna dla funkcjonowania współczesnego sektora bankowego, zwłaszcza w świetle powstawania banków zbyt dużych, by upaść, co w sytuacji kryzysowej nierzadko powodowało konieczność ich nacjonalizacji i sanacji na koszt podatnika.

POMIAR KONKURENCJI

W literaturze przedmiotu występują dwa podejścia do mierzenia konkurencji: strukturalne i niestructuralne. Jak sama nazwa wskazuje, w podejściu strukturalnym ocenia się konkurencję banków poprzez badanie miar struktury rynku, takich jak wskaźnik dyskretny (udział aktywów posiadanych przez k największych dostawców funkcjonujących na rynku⁶) lub wskaźnik Herfindahla-Hirschmana (HHI)⁷. Uzasadnienie użycia koncentracji jako miary konkurencji pochodzi z paradygmatu struktura – taktyka – wyniki (Structure-Conduct-Performance, SCP), który zakłada, że im mniej dostawców i im są oni więksi (oba czynniki zwiększają koncentrację), tym bardziej są skłonni do angażowania się w zachowania antykonkurencyjne. Jednak badania wykazały, że koncentracja nie zawsze jest wiarygodną miarą konkurencji (Cetorelli, 1999), a związek między koncentracją a wynikami nie zawsze jest pozytywny, jak sugeruje paradygmat SCP. Co więcej, nawet skoncentrowane sektory bankowe mogą być konkurencyjne, jeżeli będą kontestowalne poprzez promowanie wejścia i wyjścia⁸.

⁴ <https://bankscope2.bvdep.com>.

⁵ Kraje określane mianem BRIC: Brazylia, Rosja, Indie i Chiny tworzą nieformalną grupę zróżnicowanych gospodarek, których wspólną cechą jest relatywnie niski poziom rozwoju przy jednocześnie ogromnym potencjale gospodarczym.

⁶ Nazywany współczynnikiem koncentracji, obliczany jako suma udziałów k dostawców w rynku uporządkowanych malejąco, co zapisujemy $CR_k = \sum_{i=1}^k s_i$, gdzie: k – liczba największych dostawców, s_i – udział i -tego dostawcy w rynku. Przyjmuje on wartości od 0% do 100%, gdzie 0% oznacza brak koncentracji, natomiast 100% – całkowitą koncentrację.

⁷ Wskaźnik określający szacunkowy poziom zagęszczenia w danej branży oraz poziom konkurencji na danym rynku, obliczany jako suma kwadratów udziałów w rynku wszystkich dostawców działających w danej branży, co zapisujemy: $HHI = \sum_{i=1}^N s_i^2$, gdzie: N – liczba dostawców, s_i – udział i -tego dostawcy w rynku. Przyjmuje on wartości od $\frac{1}{N}$ w przypadku konkurencji doskonałej do 1 w odniesieniu do monopolu.

⁸ Szerzej na temat rynków potencjalnie konkurencyjnych zob. Baumol, Panzar i Willig (1982, s. xx).

W podejściu niestrukturalnym mierzy się konkurencję bez użycia informacji o strukturze rynku. Zgodnie ze stanowiskiem przedstawicieli nowej empirycznej ekonomii branży (new empirical industrial organization, NEIO)⁹ metody niestrukturalne koncentrują się na uzyskaniu szacunków siły rynkowej na podstawie zaobserwowanych zachowań banków, co jest zgodne z paradygmatem efektywnego rynku (efficient structure hypothesis, ESH), w myśl którego wysoka koncentracja nie prowadzi do wysokiej efektywności, lecz wysoka efektywność prowadzi do wzrostu koncentracji¹⁰. Na przykład Panzar i Rosse (1987) dowodzą, że suma elastyczności przychodów przedsiębiorstwa w odniesieniu do nakładów przedsiębiorstwa, określana jako statystyka H , może być wykorzystana do wyznaczenia zakresu konkurencji na rynku. Alternatywnymi niestrukturalnymi miarami konkurencji są indeks Lerner'a (1934, s. 157) czy wskaźnik Boone'a (2008). Metodyka tych miar zostanie przedstawiona w dalszej części opracowania. Ponadto w literaturze przedmiotu wykorzystuje się inne miary konkurencji (Baszyński, 2014, s. 162–179; Pawłowska, 2014, s. 55–62).

Chociaż istnieje dość obszerna literatura poświęcona badaniom porównawczym w zakresie strukturalnego i niestrukturalnego pomiaru konkurencji w sektorach bankowych zarówno rozwiniętych gospodarek rynkowych, jak i gospodarek wschodzących, w tym krajów przechodzących transformację (m.in. Baszyński, 2014; Pawłowska, 2014), to tylko nieliczne badania dotyczą oszacowania konkurencji banków w Rosji. Fungáčová, Solanko i Weill (2010) wykorzystują dane kwartalne z agencji informacji finansowej Interfax i Centralnego Banku Rosji (CBR) do obliczenia indeksu Lerner'a dla banków w Rosji w latach 2001–2007. Anzoategui, Martinez Peria i Melecky (2010) wykorzystują dane z BankScope do obliczenia statystyki H dla banków w Rosji w latach 2002–2008. Natomiast Ushakova i Kruglova (2018) używają miesięcznych danych z CBR do obliczenia wskaźnika Boone'a dla banków w Rosji w latach 2010–2017. Baszyński (2014) wykorzystuje zaś dane roczne z BankScope do obliczania wielu strukturalnych i niestrukturalnych miar konkurencji (m.in. statystyki H) dla banków w krajach europejskich przechodzących transformację (w tym Rosji) w latach 2005–2011.

STRUKTURA I KONCENTRACJA SEKTORA BANKOWEGO W ROSJI

Sektor bankowy w Rosji jest dwuszczeblowy. Górny szczebel stanowi CBR, który jest kluczowym organem regulacyjnym bankowości oraz podmiotem prowadzącym politykę monetarną (Federal Law „On the Central Bank of the Rus-

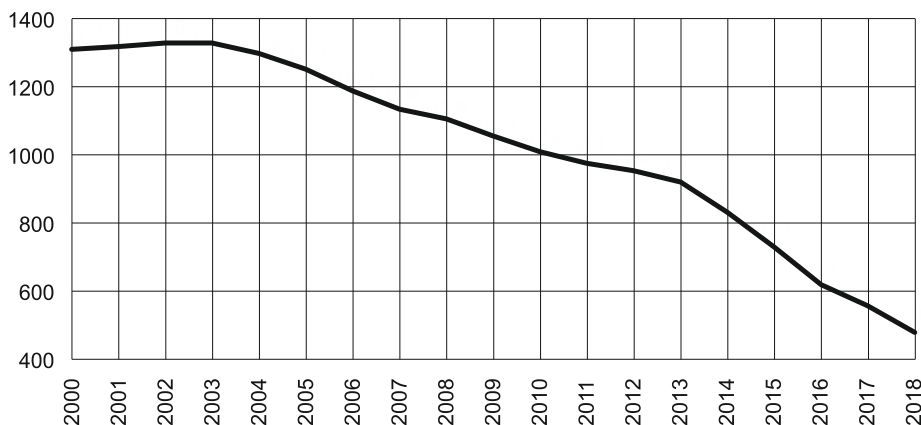
⁹ Tłumaczenie nawiązuje do terminu *ekonomia branży* (Industrial Organization) spopularyzowanego przez Gorynię (1995, s. 815). Nurt ten odwołuje się do badań empirycznych poszukujących związków między strukturą rynku a zachowaniem podmiotów.

¹⁰ Próbę rozstrzygnięcia sporu o wpływ koncentracji na siłę konkurencji podjął Noga (1998, s. 29 i 30).

sian Federation (Bank of Russia)”, art. 3 i 4). Poprzez swoje instrukcje, przepisy i inne akty CBR ustanawia zasady, standardy i obowiązkowe wymogi dla banków oraz niebankowych organizacji kredytowych. Dolny szczebel systemu bankowego w Rosji składa się z instytucji kredytowych i przedstawicielstw banków zagranicznych. Zgodnie z rosyjskim prawem bankowym (Federal Law „On Banks and Banking Activities”, art. 2) w Rosji występują dwa typy instytucji kredytowych: banki oraz niebankowe instytucje kredytowe. Działalność obu rodzajów instytucji podlega licencjonowaniu przez CBR. Banki mają pełne prawa wykonywania czynności bankowych, podczas gdy niebankowe instytucje kredytowe mogą wykonywać tylko czynności bankowe wskazane w licencji. Banki mogą się zrzeszać w grupy bankowe (gdy podmiotem kontrolującym jest instytucja kredytowa) bądź holdingi bankowe (gdy podmiotem kontrolującym jest organizacja niefinansowa). W rosyjskim sektorze bankowym funkcjonuje system gwarantowania depozytów, który obejmuje wszystkie banki przyjmujące depozyty od osób fizycznych (Federal Law „On the Insurance of Household Deposits in Banks of the Russian Federation”, art. 4).

W Rosji funkcjonują 484 banki (wykr. 1), a usługi świadczone są poprzez sieć 47 tys. placówek¹¹. Model bankowości opiera się na tradycyjnym pośrednictwie kredytowym. Kredyty stanowią tam 70% aktywów banków.

WYKR. 1. LICZBA BANKÓW KOMERCYJNYCH W ROSJI

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CBR (<http://www.cbr.ru./Eng/statistics>).

¹¹ Ponadto funkcjonowały jeszcze 44 niebankowe instytucje kredytowe oraz 51 przedstawicielstw banków zagranicznych.

Pominąwszy znaczną liczbę podmiotów funkcjonujących na rynku, rosyjski sektor bankowy jest zdominowany przez instytucje kontrolowane bezpośrednio lub kapitałowo przez państwo, tj. rząd lub bank centralny. Udział banków kontrolowanych przez państwo w aktywach ogółem rosyjskiego sektora bankowego wyniósł na koniec 2017 r. 63,1% i wykazywał tendencję rosnącą (CBR, 2018, s. 31). Banki te posiadają podobne udziały – na poziomie ok. 66% – w depozytach i kredytach udzielonych klientom indywidualnym i przedsiębiorstwom niefinansowym. Największy bank państwowy – Sberbank – jest również największą instytucją kredytową w kraju i kontroluje ok. 25% łącznych aktywów rosyjskiego systemu bankowego oraz ok. 46% depozytów gospodarstw domowych (CBR, 2018, s. 30).

Zaangażowanie zagranicznych banków jest nadal stosunkowo niskie. Banki z kapitałem zagranicznym kontrolują tylko nieco ponad 7% aktywów (CBR, 2018, s. 100). Większość banków w Rosji koncentruje się na kredytowaniu firm, a nie osób fizycznych.

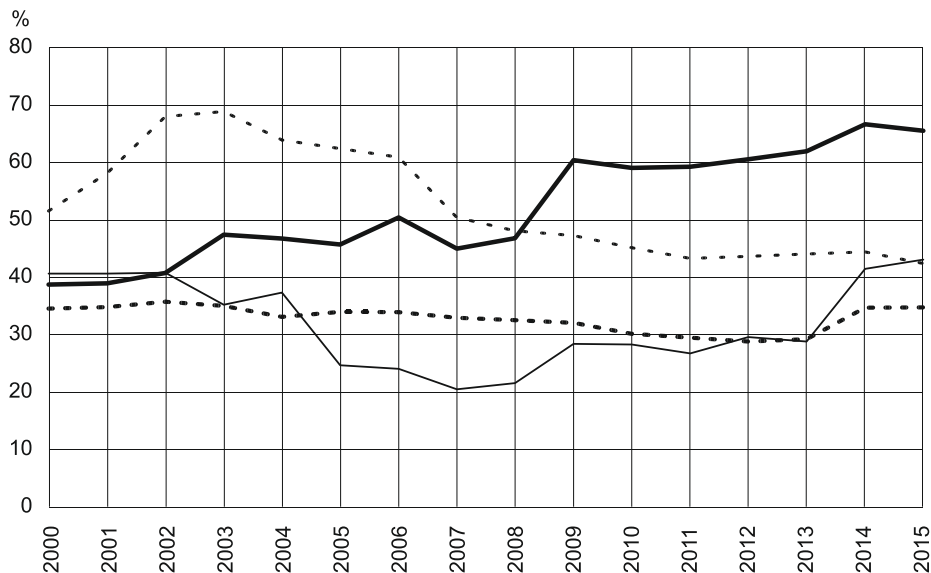
Pomimo zmniejszającej się liczby dostawców koncentracja sektora bankowego w Rosji malała w latach 2000–2008. W 2002 r. udział aktywów pięciu największych banków wynosił 55%, a w 2008 r. wskaźnik ten spadł do 29% (w analogicznym okresie udział trzech największych banków spadł odpowiednio z 41% do 21,5%). Jednak w wyniku licznych upadłości banków, fuzji i przejęć rządowych koncentracja sektora po 2008 r. wzrosła. W efekcie w 2015 r. udział pięciu największych banków w aktywach sektora wynosił 53% (udział trzech największych banków – 43%). Wykres 2 przedstawia zmiany koncentracji w sektorze bankowym Rosji w porównaniu z Brazylią, Indiami i Chinami (BRIC).

Pozornie koncentracja rosyjskiego sektora bankowego jest zbliżona do poziomu, jaki obserwuje się w innych gospodarkach wschodzących o podobnej wielkości. W szczególności jest zbliżona do koncentracji w Chinach, niższa niż w Brazylii i nieco wyższa niż w Indiach. Jednak należy ją uznać za bardziej znaczącą, jeśli wziąć pod uwagę, że liczba banków w Rosji znacznie przewyższa analogiczną wielkość w trzech pozostałych krajach.

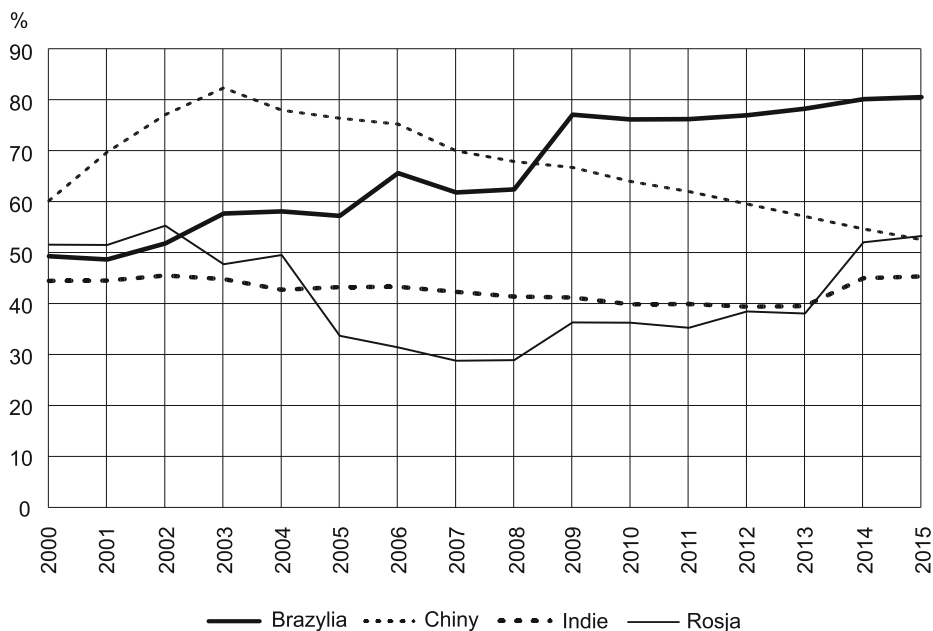
Wysoki poziom koncentracji rosyjskiego sektora bankowego potwierdzają dane CBR dotyczące *HHI* (wykr. 3). Wartości wskaźnika w odniesieniu do aktywów sektora bankowego wykazują tendencję wzrostową i od 2012 r. przekraczają 0,1 – granicę, od której zaczyna się umiarkowany poziom koncentracji. Natomiast wartości *HHI* dla depozytów gospodarstw domowych w badanym okresie malały. Jednak od 2012 r. tendencja spadkowa zanikła i *HHI* oscyluje wokół wartości 0,22, co oznacza wysoki poziom koncentracji rynku depozytowego. Na wyk. 3 zilustrowano także udział największego dostawcy detalicznych usług bankowych w Rosji – Sberbanku – w depozytach gospodarstw domowych.

WYKR. 2. UDZIAŁ NAJWIĘKSZYCH INSTYTUCJI KREDYTOWYCH W AKTYWACH SEKTORA BANKOWEGO KRAJÓW BRIC

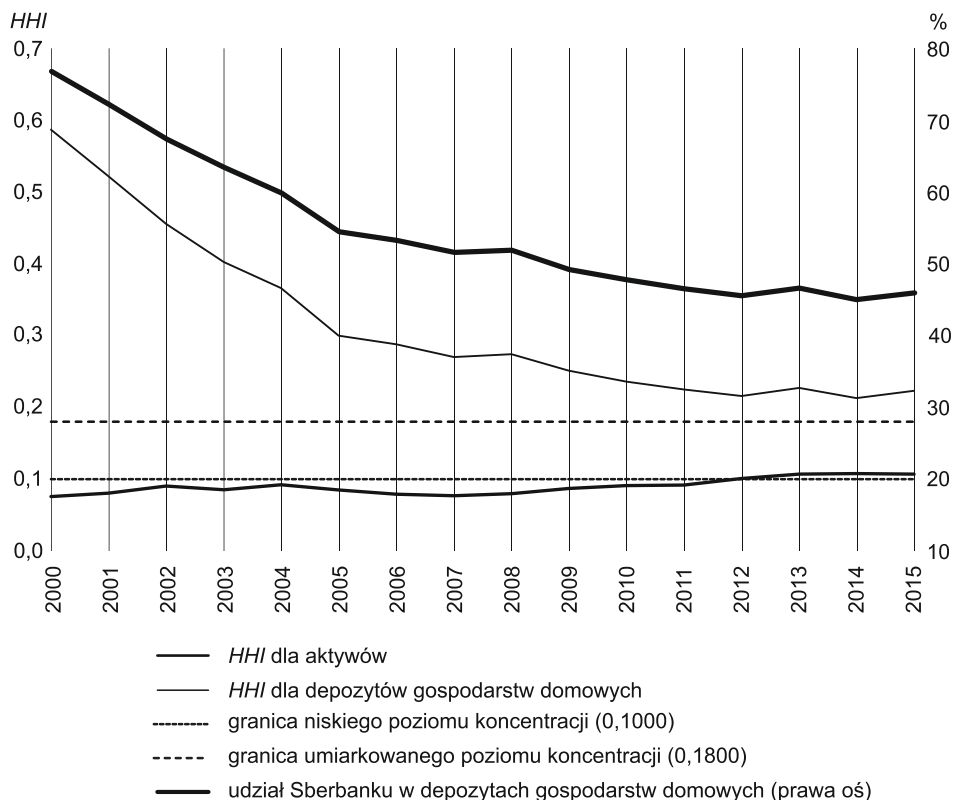
Trzy największe instytucje

Pięć największych instytucji

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego (<https://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/data/global-financial-development-database>).

WYKR. 3. WSKAŹNIK *HHI* DLA ROSYJSKIEGO SEKTORA BANKOWEGO

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CBR (2003, s. 42; 2006, s. 18; 2009, s. 13; 2012, s. 16; 2013, s. 18; 2016, s. 15; 2017, s. 14; 2018, s. 30).

Pomimo relatywnie dużej liczby podmiotów dominacja największych dostawców na rynku usług bankowych w Rosji doprowadziła do umiarkowanie wysokiego poziomu koncentracji rynku. Nie przesądza to jeszcze o występowaniu zachowań antykonkurencyjnych, jednak można przypuszczać, że w połączeniu ze znacznym pofragmentowaniem rynku wykorzystanie siły monopolowej w Rosji będzie większe niż w pozostałych krajach BRIC.

POTENCJALNA KONKURENCJA NA RYNKU USŁUG BANKOWYCH W ROSJI

Skoncentrowany sektor bankowy może pozostać konkurencyjny, jeśli będzie kontestowalny (szerzej: Baumol, 1982, s. 1–15). Oznacza to, że wejście do systemu i opuszczanie go powinno być łatwe, a przepisy i nadzór regulujące działalność bankową powinny promować równe szanse dla wszystkich banków.

We wczesnych latach 90. XX w. wejście na rynek usług bankowych w Rosji – podobnie jak w innych krajach przechodzących transformację – było dość łatwe.

W tym okresie bank centralny wydał bardzo dużo licencji na prowadzenie banków. W latach 1992–1995 liczba banków wzrosła z 850 podmiotów do 2400 (Anzoategui i in., 2010, s. 10). Oprócz relatywnie niskich wymogów kapitałowych (równowartość 100 tys. dolarów), dość pobłażliwego traktowania nowych inicjatyw założycielskich oraz braku właściwej kontroli istniały jeszcze inne przyczyny rozprzestrzeniania się działalności bankowej w Rosji. Banki, w przeciwieństwie do innych korporacji, mogły przeprowadzać transakcje walutowe i posiadać rachunki w bankach zagranicznych. W praktyce posiadanie banku umożliwiało przepływy (ucieczkę) kapitału oraz pranie pieniędzy. Banki były więc traktowane jako finansowe oddziały przedsiębiorstw niefinansowych. Innymi słowy, udzielały kredytów powiązanych kapitałowo przedsiębiorstwom według stóp procentowych, które miały więcej wspólnego z optymalizacją podatkową niż z rzeczywistym kosztem kapitału, co umożliwiało transfer zysków. Ponadto banki stały się w Rosji instrumentem spekulacyjnych inwestycji w papiery wartościowe.

Od połowy lat 90. XX w. liczba banków w Rosji znacząco zmalała. Kryzysy finansowe w 1998 r. i 2008 r. oraz przejęcia banków regionalnych przez moskiewskie banki prywatne, próbujące zbudować krajowe sieci oddziałów, a także wysiłki na rzecz zwalczania nielegalnych działań banków przyczyniły się do spadku liczby dostawców na rynku usług bankowych. Niemniej jednak liczba banków w Rosji jest nadal duża w porównaniu z innymi krajami o podobnej wielkości. Ponadto rosyjski sektor bankowy nie przeszedł tak głębokich przeobrażeń, jak sektory bankowe innych krajów przechodzących transformację¹².

Proces redukcji liczby dostawców został wsparty wzrostem wymogów kapitałowych, choć warunki stawiane nowym podmiotom nie są wygórowane. Zgodnie z prawem bankowym kapitał założycielski banku w Rosji nie może być mniejszy niż równowartość 5 mln dolarów, odpowiednio przy kwocie 9 mln dolarów w Brazylii, 50 mln dolarów w Chinach oraz 72,5 mln dolarów w Indiach (Anzoategui i in., 2010, s. 10). Od lutego 2009 r., aby rozpocząć działalność, nowe banki w Rosji musiały spełnić minimalny wymóg kapitałowy w wysokości 180 mln rubli (ok. 5 mln dolarów), a w przypadku istniejących banków wymóg ten obowiązywał od stycznia 2012 r. Od stycznia 2017 r. nowe banki musiały spełnić minimalny wymóg kapitałowy w wysokości 300 mln rubli (ok. 5 mln dolarów) dla banków ubiegających się o podstawową licencję bankową oraz 1 mld rubli (ok. 17 mln dolarów) dla banków ubiegających się o licencję uniwersalną¹³ (Baker McKenzie, 2019, s. 394; Federal Law „On Banks and Banking Activities”,

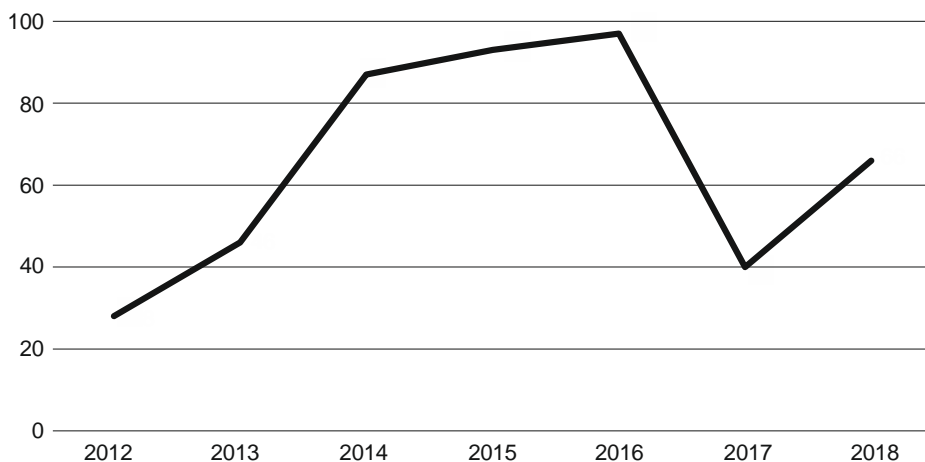
¹² Na różnice w funkcjonowaniu sektorów bankowych Polski i Rosji w ujęciu socjologicznym wskazują m.in. Davydenko, Kaźmierczyk i Romashkina (2018). O zróżnicowaniu instytucjonalnym sektorów bankowych w krajach przechodzących transformację piszą Baszyński, Piątek, Pilc i Szarzec (2014). Natomiast obszerną analizę makroekonomicznych uwarunkowań rozwoju sektora bankowego po rosyjskim kryzysie finansowym 1998 r. zawiera praca Żukowskiego (2006).

¹³ Banki już istniejące miały czas na uzupełnienie kapitałów założycielskich do analogicznego poziomu do 1 stycznia 2019 r.

art. 11). Jednocześnie procedura przyjęta w procesie licencjonowania banków w Rosji jest podobna do standardów innych krajów, a współczynnik odrzucenia wniosku¹⁴ wynosi 21% i jest wyższy niż w Brazylii, lecz znacząco niższy niż w Indiach (nawet 80%) (Anzoategui i in., 2010, s. 10).

Centralny Bank Rosji prowadzi restrykcyjną politykę odbierania licencji bankowych. W latach 2012–2018 cofnięto 457 licencji bankowych, przy czym proces ten przybrał na sile w latach 2014–2016 (wykr. 4). Warto odnotować, że większość licencji odebrano z powodu niespełnienia przez banki wymogów kapitałowych, w związku z czym konieczne było ich przejście. Odebranie licencji w celu likwidacji banku miało natomiast charakter marginalny i dotyczyło zaledwie 19 przypadków w latach 2012 i 2013.

WYKR. 4. LICZBA ODEBRANYCH LICENCJI BANKOWYCH W ROSJI

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Bankogolik.com.

Potencjalna konkurencja w rosyjskim sektorze bankowym jest niewielka. Wprawdzie w Rosji funkcjonują banki zagraniczne, ale są nieliczne i nastawione głównie na obsługę klientów instytucjonalnych, natomiast w zakresie bankowości detalicznej rynek został opanowany przez rodzime podmioty, przede wszystkim państwowe. Swoboda wchodzenia na rynek podmiotów z zewnątrz jest dość ograniczona. Banki zagraniczne nie mogą otwierać oddziałów w Rosji, jednak dopuszczalne jest utworzenie filii lub przedstawicielstwa. Filia przyjmuje formę spółki zależnej w formie spółki akcyjnej lub spółki z ograniczoną odpowiedzialnością¹⁵, która podlega procedurze licencjonowania przez CBR. Przedsta-

¹⁴ Odsetek liczby odmów do liczby złożonych wniosków.

¹⁵ Z zastrzeżeniem że całkowity udział inwestycji zagranicznych w kapitale zakładowym instytucji kredytowych składających się na rosyjski sektor bankowy nie może przekroczyć 50%. Gdyby wskaźnik ten miał zostać przekroczony, CBR odmówiłby udzielenia licencji.

wicielstwa banków zagranicznych i zatrudnieni w nich obcokrajowcy podlegają akredytacji przez CBR na okres maksimum 3 lat, który może być przedłużany wielokrotnie, jednak na okresy nie dłuższe niż 3 lata (Baker McKenzie, 2019, s. 381 i 382).

METODA BADANIA

W badaniu posłużono się statystyką H . Jest to miara stopnia konkurencji na rynku usług bankowych. Mierzy ona elastyczność przychodów banków w stosunku do cen nakładów, co zapisujemy wzorem (Panzar i Rosse, 1987, s. 443):

$$H = \sum_{i=1}^n \left(\frac{\partial R_i}{\partial w_i} \frac{w_i}{R_i} \right) \quad (1)$$

gdzie:

i – bank,

R_i – funkcja przychodu i -tego dostawcy,

w_i – cena nakładu i -tego dostawcy.

W warunkach doskonałej konkurencji wzrost cen czynników produkcji powoduje wzrost zarówno kosztów krańcowych, jak i przychodów ogółem o tę samą wartość, a statystyka H równa się 1. W warunkach monopolu wzrost cen czynników produkcji powoduje wzrost kosztów krańcowych, spadek produkcji i spadek przychodów, co prowadzi do H równego lub mniejszego od 0. Gdy H zawiera się w przedziale od 0 do 1, system działa w ramach konkurencji monopolistycznej. Statystyka H może być większa niż 1 na niektórych rynkach oligopolistycznych (Molyneux, Thornton i Lloyd-Williams, 1996, s. 36).

W celu zbadania konkurencji posłużono się również rozwiązaniami modelowymi. Zmienne w modelu zaproponowanym przez Claessensa i Laevena (2004, s. 569), pozwalające obliczyć wartość elastyczności funkcji przychodu H , zostały zdefiniowane następująco:

$$\ln(IR_{it}) = \alpha + \beta_1 \ln(W_{1,it}) + \beta_2 \ln(W_{2,it}) + \beta_3 \ln(W_{3,it}) + \gamma_1 \ln(y_{1,it}) + \gamma_2 \ln(y_{2,it}) + \gamma_3 \ln(y_{3,it}) + \delta D + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

gdzie:

i – bank,

t – czas (lata),

IR_{it} – przychody odsetkowe brutto do aktywów ogółem będące przybliżeniem ceny produkcji kredytów,

α – wyraz wolny,

$W_{1,it}$	– koszty odsetkowe do depozytów ogółem – przybliżenie ceny nakładów na depozyty,
$W_{2,it}$	– koszty osobowe do aktywów ogółem – przybliżenie ceny nakładów pracy,
$W_{3,it}$	– pozostałe koszty operacyjne i administracyjne do aktywów ogółem – przybliżenie ceny nakładów wyposażenia/kapitału trwałego,
$y_{1,it}$	– relacja funduszy własnych do aktywów ogółem,
$y_{2,it}$	– relacja kredytów netto do aktywów ogółem,
$y_{3,it}$	– aktywa ogółem – zmienna kontrolna,
D	– rok,
ε_{it}	– składnik losowy,
$\beta_1, \beta_2, \beta_3, \gamma_1, \gamma_2, \gamma_3, \delta$	– szacowane współczynniki regresji,

przy czym:

$$H = \beta_1 + \beta_2 + \beta_3 \quad (3)$$

gdzie H to szukana wartość elastyczności funkcji przychodu.

Dodatkowo zbadano siłę rynkową dostawców na rynku usług bankowych za pomocą indeksu Lerner'a (L). Definiuje się ją jako różnicę między cenami a kosztami krańcowymi w stosunku do cen, co zapisujemy wzorem (Giocoli, 2012, s. 182):

$$L = \frac{P - MC}{P} \quad (4)$$

gdzie ceny (P) są obliczane jako łączne przychody banku z aktywów, podczas gdy koszty marginalne (MC) są uzyskiwane z oszacowania zlogarytmowanej funkcji kosztów w odniesieniu do produkcji globalnej, co zapisujemy w postaci równania:

$$\begin{aligned} \ln(C_{it}) = & a_{0i} + b_0 \ln(Q_{it}) + b_1 0,5 [\ln(Q_{it})]^2 + a_1 \ln(W_{1it}) + a_2 \ln(W_{2it}) + \\ & + a_3 \ln(W_{3it}) + b_2 0,5 \ln(Q_{it}) \cdot \ln(W_{1it}) + \\ & + b_3 0,5 \ln(Q_{it}) \cdot \ln(W_{2it}) + b_4 0,5 \ln(Q_{it}) \cdot \ln(W_{3it}) + \\ & + a_4 \ln(W_{1it}) \cdot \ln(W_{2it}) + a_5 \ln(W_{1it}) \cdot \ln(W_{3it}) + \\ & + a_6 \ln(W_{2it}) \cdot \ln(W_{3it}) + a_7 0,5 [\ln(W_{1it})]^2 + \\ & + a_8 0,5 [\ln(W_{2it})]^2 + a_9 0,5 [\ln(W_{3it})]^2 + d_1 Trend + \\ & + d_2 Trend^2 + d_3 Trend \cdot \ln(Q_{it}) + d_4 Trend \cdot \ln(W_{1it}) + \\ & + d_5 Trend \cdot \ln(W_{2it}) + d_6 Trend \cdot \ln(W_{3it}) + u_{it} \end{aligned} \quad (5)$$

gdzie:

- i – bank,
- t – czas (lata),
- C – całkowite koszty operacyjne plus koszty finansowe,
- Q – aktywa ogółem,
- W_1, W_2 i W_3 – te same koszty, które stosowano przy szacowaniu statystyki H .

Uwzględniono również trend do uchwycenia wpływu zmian technicznych prowadzących do zmiany funkcji kosztowej w czasie. Wyższe wartości indeksu Lerner'a wskazują na mniejszą konkurencję banków. Szacunki indeksu w niniejszym opracowaniu są zgodne z metodą opisaną przez Demirgüç-Kunt i Martinez Perię (2010, s. 9 i 10).

Posłużono się także wskaźnikiem Boone'a (β) który jest miarą stopnia konkurencji, obliczaną jako elastyczność zysków do kosztów krańcowych. Na potrzeby niniejszego opracowania oszacowano wskaźnik (β) zgodnie z podejściem zaproponowanym przez Bikker'a i van Leuvensteijna (2005, s. 13):

$$\frac{\Pi_{it}}{\Pi_{jt}} = \alpha + \beta_t \frac{MC_{it}}{MC_{jt}} + \gamma\tau_t + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

gdzie:

- i, j – pary dostawców,
- t – czas (rok),
- Π_i – zysk i -tego dostawcy,
- α, β i γ – parametry funkcji,
- $\frac{\Pi_i}{\Pi_j}$ – zysk relatywny dowolnej pary dostawców, zależny m.in. od relatywnych kosztów krańcowych odpowiednich dostawców $\frac{MC_i}{MC_j}$,
- τ – zmienna ilustrująca trend,
- ε – wartość błędu.

Za użyciem wskaźnika β przemawia to, że wyższe zyski są osiągane przez wydajniejsze banki. Im wyższe są wartości ujemne tego wskaźnika, tym bardziej rośnie poziom konkurencji, ponieważ efekt realokacji jest silniejszy. Szacunki wskaźnika Boone'a w niniejszym opracowaniu są zgodne z metodą zastosowaną przez Schaecka i Čiháka (2010, s. 8–10), z modyfikacją dotyczącą wykorzystania kosztów krańcowych zamiast średnich.

Korzystając z danych na poziomie mikroekonomicznym, tj. poszczególnych banków dla okresu 2010–2015, w niniejszym artykule analizie poddano zakres konkurencji banków w Rosji. Ponadto zestawiono poziom konkurencji w sektorze bankowym w Rosji z podobnymi gospodarkami wschodzącymi, a mianowicie Brazylią, Chinami oraz Indiami. PKB *per capita* (z uwzględnieniem parytetu siły

nabywczej, PPP), liczebność populacji oraz liczbę instytucji kredytowych w analizowanych krajach według stanu na koniec 2017 r. zaprezentowano w tablicy.

**PKB PER CAPITA (PPP), POPULACJA ORAZ LICZBA INSTYTUCJI KREDYTOWYCH
W KRAJACH BRIC W 2018 R.**

Kraje	PKB <i>per capita</i> w USD		Populacja w mln	Instytucje kredytowe
		PPP		
Brazylia	10888,98	14103,45	207,66	163
Chiny	7329,09	15308,71	1390,08	379
Indie	1963,55	6426,67	1283,60	169
Rosja	11441,00	24765,95	146,90	484

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://pl.tradingeconomics.com>; <http://www.cbr.ru/Eng/statistics/>; Anzoategui i in., 2010, s. 2.

Najbardziej zbliżonym do Rosji krajem, biorąc pod uwagę zarówno poziom PKB *per capita*, jak i jego wartość uwzględniającą parytet siły nabywczej oraz wielkość populacji, jest Brazylia. Pozostałe kraje – pomimo liczniejszej populacji i niższego PKB *per capita* – mają pewne cechy wspólne z Rosją: duży zakres ingerencji państwa w gospodarkę, która opiera się na eksploatacji zasobów naturalnych, problemy demograficzne i niedorozwój rynków, w tym rynku usług finansowych. Potencjalna zawodność rynku objawia się tutaj w szczególności dużym udziale dostawców usług finansowych będących własnością państwa. Ponadto liczba banków w Rosji jest niewspółmiernie duża w stosunku do różnic wynikających z poziomu zróżnicowania poszczególnych krajów.

KONKURENCJA W KRAJACH BRIC

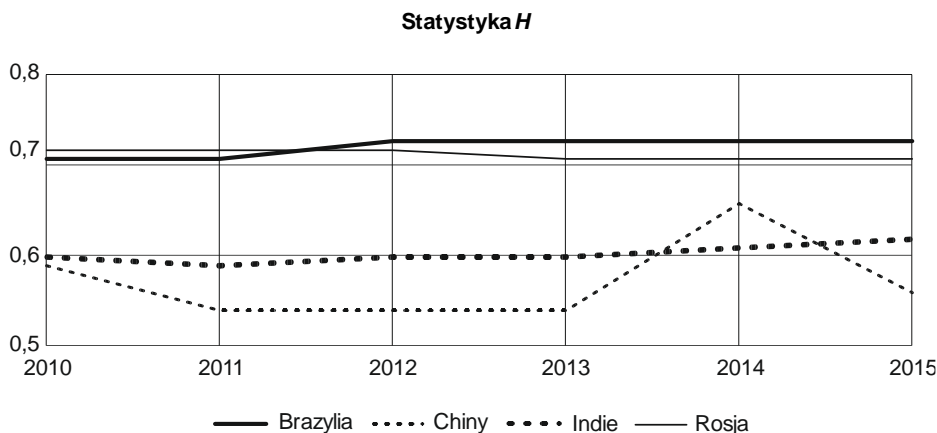
Dane zaprezentowane na wykr. 5 pozwalają określić rosyjski sektor bankowy jako funkcjonujący w warunkach konkurencji monopolistycznej. Biorąc pod uwagę wartość statystyki H , która waha się w badanym okresie w przedziale od 0,72 do 0,73, oraz odrzucając hipotezy zerowe, że jest ona równa 0 bądź 1, rynek usług bankowych w Rosji można określić jako funkcjonujący w warunkach odpowiadających konkurencji monopolistycznej. Dodatkowo poziom miary konkurencji nie zmieniał się wraz ze spadkiem liczby dostawców na rynku. Taki sam wniosek można wyciągnąć w odniesieniu do sektorów bankowych krajów przyjętych do porównania. Przyjmując oszacowaną wartość statystyki H , sektory bankowe wszystkich badanych krajów funkcjonują w warunkach konkurencji monopolistycznej. Sektory bankowe Chin i Indii wydają się mniej konkurencyjne niż sektor bankowy Rosji. Wielkość statystyki H utrzymuje się w nich na poziomie

ok. 0,6. W całym badanym okresie poziom konkurencji bardzo zbliżony do rosyjskiego cechuje rynek usług bankowych w Brazylii. Poziom statystyki H utrzymuje się tam na poziomie od 0,72 do 0,74.

Podobne wnioski można wyciągnąć na podstawie indeksu Lerner'a. Warto jednak odnotować, że poziom siły rynkowej dostawców na rynku usług bankowych jest w Rosji relatywnie wysoki. Wzrósł on skokowo w 2014 r. po uprzedniej zapowiedzi przeprowadzenia reform związanych z dalszym zmniejszaniem się liczby dostawców na rosyjskim rynku bankowym. Pozostałe kraje uwzględnione w badaniu cechuje niższy wynik indeksu Lerner'a, co wskazuje na większą konkurencję między bankami i mniejszy stopień wykorzystania siły monopolowej banków¹⁶.

Wnioski oparte na wartościach wskaźnika Boone'a nie odbiegają od ustaleń poczynionych na podstawie indeksu Lerner'a. Zgodnie z oczekiwaniami im większe są wartości ujemne wskaźnika Boone'a, tym branża jest bardziej konkurencyjna. W świetle uzyskanych szacunków wskaźnika β sektory bankowe Brazylii i Indii są bardziej konkurencyjne niż pozostałe. Sektory Rosji i Chin charakteryzowały się zbliżonym poziomem konkurencji w latach 2010–2013, po czym wartości wskaźnika β w Rosji wzrosły, co wskazuje na spadek konkurencji w sektorze bankowym tego kraju¹⁷.

WYKR. 5. NIESTRUKTURALNE MIARY KONKURENCJI W KRAJACH BRIC

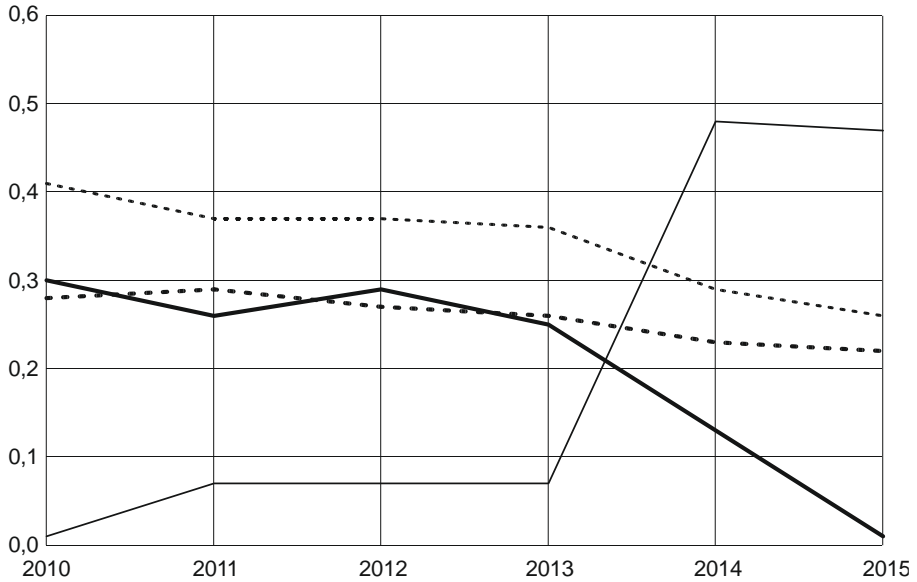

¹⁶ Siła monopolowa banków mierzona jest wielkością narzutu na cenę powyżej kosztu krańcowego. W przypadku konkurencji doskonałej cena P równa jest kosztowi marginalnemu MC , co daje wartość indeksu Lerner'a równą 0. Oznacza to brak możliwości wpływania dostawcy na cenę (pozycja cenobiórca). Dodatkowo wartości indeksu Lerner'a wskazują na istnienie siły rynkowej – zdolności dostawcy do wpływania na poziom ceny rynkowej (pozycja cenodawcy).

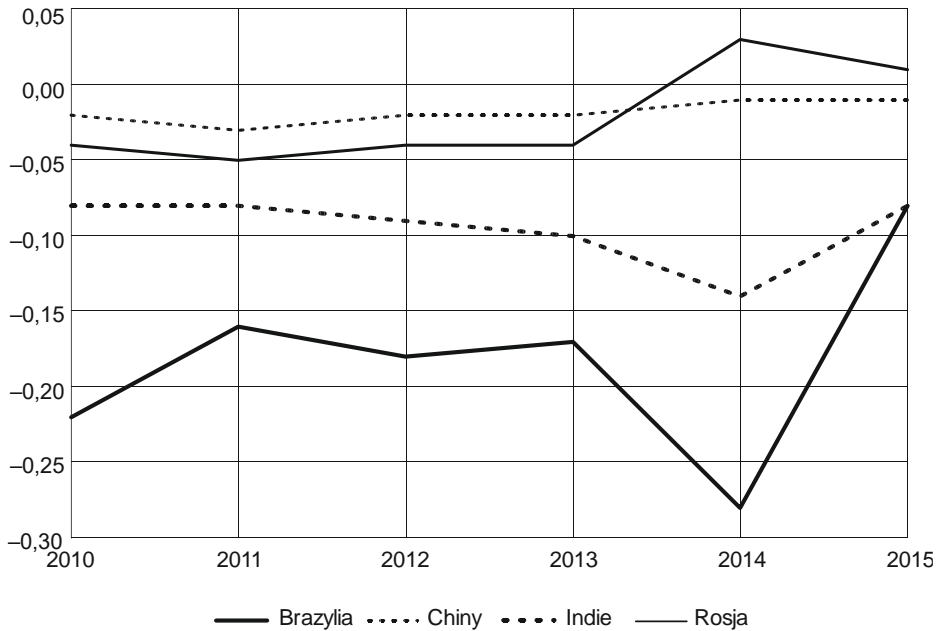
¹⁷ Autor wskaźnika β postuluje, aby wykorzystywać ten wskaźnik do badania ewolucji konkurencji w czasie, zaś do porównań międzysektorowych stosować inne miary, gdyż zważywszy na możliwy wpływ nieobserwowalnych czynników na parametr β , interpretacja uzyskanych wyników może być myląca (Bikker i van Leuvensteijn, 2005, s. 14).

WYKR. 5. NIESTRUKTURALNE MIARY KONKURENCJI W KRAJACH BRIC (dok.)

Indeks Lerner

Wskaźnik Boone'a

PODSUMOWANIE

Od 2009 r. sektor bankowy w Rosji podlega przeobrażeniom związanym z reformami, których celem jest wzmocnienie kapitałowe banków oraz – co za tym idzie – zmniejszenie liczebności podmiotów sektora. Rosyjski sektor bankowy składa się z relatywnie dużej liczby banków. Nawet jeżeli uwzględnić specyfikę kraju, ogromnego pod względem powierzchni, liczba podmiotów sektora bankowego w Rosji jest znaczna¹⁸. Pozostałe kraje BRIC charakteryzują się znacznie mniejszą liczbą instytucji kredytowych.

Badanie konkurencji sektora bankowego w Rosji wskazuje na jego umiarkowany – z tendencją do wysokiego – poziom koncentracji. Współwystępowanie dużej liczby podmiotów przy relatywnie wysokiej koncentracji sektora oraz nie-strukturalnych miarach konkurencji odpowiadających konkurencji monopolistycznej jest argumentem podważającym ustalenia paradygmatu struktura–taktyka – wyniki, zgodnie z którym wysokiej koncentracji rynku towarzyszy niski poziom konkurencji. Zgodnie z ustaleniami nowej empirycznej ekonomii branży, opartymi na paradygmacie efektywnej struktury rynku, nawet wysoko skoncentrowane sektory bankowe (np. w Estonii, gdzie sektor bankowy zdominowany został przez jednego dostawcę – szwedzki Svedbank) mogą zachować konkurencyjność pod warunkiem istnienia potencjalnej konkurencji oraz ustanowienia równych praw względem wszystkich uczestników rynku. Duża liczba dostawców oraz dywersyfikacja udziałów w rynku nie przesądzają zatem o strukturze konkurencyjnej. Rosyjski sektor bankowy charakteryzował się większą presją konkurencyjną do 2013 r. Zaostrzenie warunków prowadzenia działalności bankowej w postaci wzrostu wymogów kapitałowych względem banków zwiększyło koncentrację sektora i zmniejszyło w nim konkurencję, choć pozostała ona na poziomie konkurencji monopolistycznej.

W świetle otrzymanych wyników obliczeń dotyczących konkurencji we wszystkich badanych krajach można stwierdzić, że sektory bankowe funkcjonują tam w warunkach konkurencji monopolistycznej. Oznacza to, że dostawcy usług bankowych dostarczają nieznacznie zróżnicowanego produktu, który ma jednak bliskie substytuty, a istnienie potencjalnej konkurencji powoduje, że podmioty wykorzystują siłę rynkową w stopniu, na jaki pozwala konkurencja monopolistyczna. Spośród badanych krajów w najwyższym stopniu siłę monopolową wykorzystują banki w Rosji, a sama zapowiedź oraz zapoczątkowanie reform mających na celu zmniejszenie liczebności sektora bankowego i wzmocnienie jego dostawców doprowadziły do wzrostu koncentracji i spadku konkurencji w tym sektorze. Od 2013 r., kiedy Centralny Bank Rosji zaostrzył kierunek reform bankowych, poziom konkurencji w sektorze bankowym spadł, liczba banków drastycznie się zmniejszyła, a średnioroczna liczba cofanych licencji bankowych wzrosła trzykrotnie: z ok. 20–30 do 80–90.

¹⁸ Wielkość populacji przypadającej na jeden bank w krajach BRIC to ponad milion osób, podczas gdy w Rosji liczba ta jest trzykrotnie mniejsza i wynosi ok. 0,33 mln osób.

Postępująca w ślad za reformami koncentracja sektora oraz poziom wskaźników konkurencji wskazujący na relatywnie dużą siłę monopolową banków w Rosji, przy specyficznej strukturze bankowości detalicznej (zdominowanej przez banki kontrolowane przez państwo), uzasadniają sceptyczną ocenę skutków podjętych reform. Brak jednoczesnych działań mających na celu osłabienie dominacji części podmiotów na rynku usług bankowych może skutkować zmniejszeniem dostępności usług bądź też większą podatnością gospodarki na kryzysy.

BIBLIOGRAFIA

- Anzoategui, D., Martinez Peria, M., Melecky, M. (2010). *Banking Sector Competition in Russia*. (World Bank Policy Research Working Paper, 5449). Pobrane z: <http://documents.worldbank.org/curated/en/981771468105282509/Banking-sector-competition-in-Russia>.
- Baker McKenzie. (2019). *Doing Business in Russia 2018*. Pobrane z: <https://www.bakermckenzie.com/en/>.
- Baszyński, A. (2014). *Koncentracja i konkurencja w sektorach bankowych transformujących się krajów europejskich: studium teoretyczno-empiryczne*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Baszyński, A., Piątek, D., Pilc, M., Szarzec, K. (2014). *Institucje w krajach transformujących się*. Warszawa: Global Development Research Group.
- Baumol, W. J. (1982). Contestable Markets: An Uprising in the Theory of Industry Structure. *American Economic Review*, 72(1), 1–15.
- Baumol, W. J., Panzar, J. C., Willig, R. D. (1982). *Contestable Markets and the Theory of Industry Structure*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., Honohan, P. (2009). Access to Financial Services: Measurement, Impact, and Policies. *World Bank Research Observer*, 24(1), 119–145.
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., Levine, R. (2006). Bank Concentration, Competition and Crises: First Results. *Journal of Banking and Finance*, 30(5), 1581–1603.
- Bikker, J. A., van Leuvensteijn, M. (2005). *An Exploration into Competition and Efficiency in the Dutch Life Insurance Industry*. (DNB Working Paper, 47). Pobrane z: https://www.dnb.nl/binaries/Working%20Paper%2047_tcm46-146704.pdf.
- Boone, J. (2008). A New Way to Measure Competition. *Economic Journal*, 118(531), 1245–1261.
- Carletti, E., Hartmann, P. (2003). Competition and Financial Stability: What's Special about Banking? W: P. Mizen (red.), *Monetary History, Exchange Rates and Financial Markets: Essays in Honour of Charles Goodhart* (s. 202–229). Cheltenham: Edward Elgar.
- CBR. (2003). *Banking Supervision Report 2002*. Moscow: Central Bank of Russia Federation.
- CBR. (2006). *Banking Supervision Report 2005*. Moscow: Central Bank of Russia Federation.
- CBR. (2009). *Banking Supervision Report 2008*. Moscow: Central Bank of Russia Federation.
- CBR. (2012). *Banking Supervision Report 2011*. Moscow: Central Bank of Russia Federation.
- CBR. (2013). *Banking Supervision Report 2012*. Moscow: Central Bank of Russia Federation.
- CBR. (2016). *Banking Supervision Report 2015*. Moscow: Central Bank of Russia Federation.
- CBR. (2017). *Banking Supervision Report 2016*. Moscow: Central Bank of Russia Federation.
- CBR. (2018). *Banking Supervision Report 2017*. Moscow: Central Bank of Russia Federation.
- Cetorelli, N. (1999). Competitive Analysis in Banking: Appraisal of the Methodologies. *Economic Perspectives. Federal Reserve Bank of Chicago*, Q1, 2–15.

- Cetorelli, N. (2003). Life-cycle Dynamics in Industrial Sectors: The Role of Banking Market Structure. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, (85), 135–147.
- Cetorelli, N., Strahan, P. (2006). Finance as a Barrier to Entry: Bank Competition and Industry Structure in Local U.S. Market. *Journal of Finance*, 61(1), 437–461.
- Claessens, S., Laeven, L. (2004). What Drives Bank Competition? Some International Evidence? *Journal of Money, Credit, and Banking*, 36(3), 562–583.
- Davydenko, V. A., Kaźmierczyk, J., Romashkina, G. F. (2018). A Comparative Analysis of the Levels of Collective Trust among the Banking Staff in Poland and Russia. *Comparative Sociology*, 17(3–4), 299–317.
- Demirgüç-Kunt, A., Martinez Peria, M. S. (2010). *A Framework for Analyzing Competition in the Banking Sector: an Application to the Case of Jordan*. (Policy Research Working Paper 5499).
Pobrane z: <http://documents.worldbank.org/curated/en/349041468063241288/A-framework-for-analyzing-competition-in-the-banking-sector-an-application-to-the-case-of-Jordan>.
- Fungáčová, Z., Solanki, L., Weill, L. (2010). *Market Power in the Russian Banking Industry*. (BOFIT Discussion Papers No. 3).
Pobrane z: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1578247.
- Giocoli, N. (2012). Who Invented the Lerner Index? Luigi Amoroso, the Dominant Firm Model, and the Measurement of Market Power. *Review of Industrial Organization*, 41(3), 181–191.
- Gorynia, M. (1995). Mezoekonomia – modele samoregulacji branży. *Ekonomista*, (5–6), 815–837.
- Koskela, E., Stenbacka, R. (2000). Is There a Tradeoff between Bank Competition and Financial Fragility? *Journal of Banking and Finance*, 24(12), 1853–1873.
- Lerner, A. P. (1934). The Concept of Monopoly and the Measurement of Monopoly Power. *Review of Economic Studies*, 1(3), 157–175.
- Molyneux, P., Thornton, J., Lloyd-Williams, M. (1996). Competition and Market Contestability in Japanese Commercial Banking. *Journal of Economics and Business*, 48(1), 33–45.
- Noga, A. (1998). Wpływ koncentracji na siłę konkurencji. Spory w teorii ekonomii. W: A. Sosnowska (red.), *Koncentracja produkcji i zachowania rynkowe przedsiębiorstw* (s. 23–36). Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Panzar, J. C., Rosse, J. N. (1987). Testing for 'Monopoly' Equilibrium. *Journal of Industrial Economics*, 35(4), 443–456.
- Pawłowska, M. (2014). *Konkurencja w sektorze bankowym. Teoria i wyniki empiryczne*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Reinhart, C. M., Rogoff, K. S. (2008). *Banking Crises, An Equal Opportunity Menace*. (NBER Working Paper No. 14587).
Pobrane z: <https://www.nber.org/papers/w14587>.
- Schaeck, K., Čihák, M. (2008). *How Does Competition Affect Efficiency and Soundness in Banking? New Empirical Evidence*. (European Central Bank Working Paper Series No. 932).
Pobrane z: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp932.pdf>.
- Schaeck, K., Čihák, M. (2010). *Competition, Efficiency, and Soundness in Banking: An Industrial Organization Perspective*. (CentER Discussion Paper No. 2010-68S).
Pobrane z: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1635245.
- Ushakova, Y., Kruglova, A. (2018). Competition in Russia's Banking Sector Prior to and After Supervision Policy Enhancement: Conclusions Based on Interest Rate Dispersion and Spread. *Russian Journal of Money and Finance*, 77(2), 22–50.
- Żukowski, M. (2006). *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora bankowego w Rosji*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.